

معرفت و ذوق قرار دهد. پیش از ورود به چگونگی این پژوهش در ابتدا گذری به زندگی این عارف الهی خواهیم داشت و سپس گذری به کیفیت این تفسیر.

زندگی نامه خود نوشت^۱

خردمندی که از سلسله ای بزرگ و از تربیت بانفگان این عصر و مؤسس این تفسیر منظومه مسمی به تفسیر صفی است از این بی بضاعت میرزا حسن بن محمد باقر اصفهانی ملقب به صفی علی النعمه الاهی خواهش نمود که شرح حالی از خود عرض کنم، اگر چه چندان حاصلی نیست از تفصیلهای که موجب حیرت و عبرت و ارشاد است متمردم، ولی نظر به امتثال امر معزی الیه - زاد الله شرفاً و توفیقاً - مجملی می نگارم که تذکره باشد.

مستط الراس فقیر اصفهان است، در ستم شهبان سنه ۱۲۵۱ تولد یافتم. پدرم تاجر بود، از اصفهان به یزد رفت و در آنجا مسکن گزید، فقیر در آن وقت خرد سال بودم، مدت بیست سال در یزد توقف نمودم و بعد از طرف هندوستان به حجاز رفتم، اغلب از مشایخ ایران و هند و روم را ملاقات کردم، از بعضی قلیل مستفیض شدم، و قواعد فقر و سلوک را که اخذش منحصر به خدمت و قبول ارادست به اتصال سلسله که شرح آن هم مبسوط است و در این مختصر ننگیند بدست آوردم.

در هندوستان به تألیف زبده الاسرار نظماً - که در اسرار شهادت و تطبیق با سلوک الی الله است - موفق شدم، به عزم ارض اقدس رضوی از راه عنبات عالیات به شیراز و یزد مراجعت کردم و به طهران آمدم، چون سکنا دارالخلافت از برای هر کس مخصوص امتثال ما جماعت از سایر بلاد این تر است سیما در این زمان که سلطان سلاطین دوران - خلد الله ملکه و دولته - که پادشاه ایران است بحمدلله و المنة به جمیع اخلاق و اوصاف پادشاهی از آویدگار عالم مؤید، به خصوص در عدل و اصناف و عفو و ستر، و شناختن عالی و دانی را به جای خود، که اعظم اوصاف سلطنت است، همیشه عزم مبارکشان بر آبادی ملک و آسایش خلق و تربیت نفوس و امنیت بلاد ثابت است. اغلب مردم صاحب علم و هنر شدند و آداب انسانیت یافتند، فقیر هم در همین ملک متوقف شدم.

و بیش از بیست سال است که در دارالخلافت ساکن و آسوده‌ام و با کسی در کلام و مقامی طرف نیستم که موجب زحمت شود، و اگر هم از مردمان بیکار یا با کار ناملایمی دیدم و سخنی به غرض شنیدم متحمل شدم. در معاش هم بحمدلله این قدرها قناعت دارم که کار به خرابی و خسارت نرسد، و آشنا و بیگانه را به زحمت خود نیندازم. بیشتر اوقاتم مصروف به تحریر است. رساله عرفان الحق و هم بحر الحقایق و میزان المعرفه را در این چند سال نوشتم. قریب دو

صفی علیشاه

حامد ناجی اصفهانی

در پیشگاه عارفان حقیقی، انس با قرآن موجب وصول به کمال و تقریب به ولایت کلیه الهی است، که در پی آن با عبور از اطوار و لایث، عبور از بطون قرآنی فراهم می آید؛ پس وصول به حقیقت فوقان (مصحف موجود) نیز یا تمسک به حقیقت صاحب ولایت میسر نیست.

بر همین اساس، از دیرباز عارفان الهی به تعمق و تدبیر در کتاب الهی همت گمارده‌اند و اثری را در فهم معانی فوقانی عرضه کرده‌اند، همچو: لطائف الاشارات، کشف الاسرار، عرائس البیان، روح البیان، بحرالمؤذنه و... در این میان چون عارفان شیعی به حقیقت ولایت متقرب‌ترند آثار بس بدیع و ژرف تری را عرضه کرده‌اند، همچو: المحيط الاعظم سید حیدر آملی، تفسیر القرآن صدراالدین محمد شیرازی، تفسیر صفی، بیان السعاده سلطانهی گنابادی و...

در این دسته نیز پاره‌ای از تفاسیر منظوم عروضی به چشم می‌خورد، که گویا مبدع این گونه تفسیر منظوم عروضی، میرزا محمد علی طبسی اصفهانی (م ۱۲۱۲ هـ. ق) مشهور به نور علی شاه است، وی برای نخستین بار به تفسیر منظوم سوره حمد و آغاز سوره بقره همت گمارد.^۱

و در پی او شاگرد برجسته وی میرزا محمد تقی کرمانی (م ۱۲۱۵ هـ. ق) مشهور به مظفر علیشاه نیز به تفسیر سوره حمد با نام بحر الاسرار پرداخت و معانی بلندی را در طی تفسیر خود بیان داشت.^۲ همچنان که گفته شد این آثار منظوم فقط در بردارنده تفسیر بخشی از مصحف شریف است. در طول این آثار مهم‌ترین تفسیر منظوم موجود، تفسیر صفی، سروده عارف الهی میرزا حسن اصفهانی مشهور به صفی علیشاه است، این تفسیر از سوی اولین ترجمه کامل منظوم عروضی قرآن و تنها تفسیر منظوم کامل می‌باشد؛ لذا راقم این سطور با توجه به تأویلات ژرف موجود در این اثر و مضامین بلند عرفانی تفسیری آن، بر آن شد که ویراستی از آن را در اختیار اهل

۲. به جای متن قرآن کریم نگاشته شده در چاپ های گوناگون که با اغلاط گوناگون تجدیدی و رسم الخطی همراهِ بود، متن قرآن با رسم الخط عثمان طه - که مطابق با قرآنت های گوناگون قرآنی است - درج گردید.

۳. با توجه به مضمون تفسیر و آیه های قرآن کریم، شماره آیات قرآن براساس شماره آیات قرآن فوق، بر سوابقات مربوط به آن قرار گرفت؛ چه آن که شماره آیه ها و کیفیت تقطیع آیه ها با قرآن مندرج در چاپ سنگی و حروفی کاملاً مطابق نیست.

درین راستا البته باید توجه داشت که به جهت منظوم بودن ترجمه و تفسیر، گاه در این شماره گذاری دچار مشکل بوده ایم، چه این که در پاره ای از موارد در یک بیت، مصرع اول دنباله آیه قبل بوده و مصرع دوم آغاز آیه جدید، که در این صورت ملاک شماره گذاری مصرع دوم بوده است؛ و گاه یک بیت ترجمه دو آیه بوده است، که در این صورت شماره هر دو آیه بر سر بیت درج شده، گاه نیز علاوه بر حالت دوم دنباله آیه از مصرع دوم به بیت بعدی رفته که باز همان روش شماره گذاری اعمال شده است.

البته لازم به ذکر است که در بسیاری از موارد، ترجمه های منظم صفی در مصرع دوم و یا در طی یک بیت، در بردارنده مفاهیم تفسیری است، ولی با این وجود، با عنایت به ترجمه ای بودن بیت، شماره آیه در ابتدای آن درج گردیده.

در همین جا بر خود لازم می دانم از دوست گرامی و دانشمند، آقای رحیم قاسمی که درین قسمت کمک فراوانی نمودند تشکر نمایم.

۲. در متن تفسیر صفی به ندرت عناوین موضوعی برای مطالب اتخاذ گردیده و اکثر عناوین با عبارات «جذبه» آمده است، این جذبه ها که عمده در بیان عشق و اطوار آن است، گویای انقلاب روحی مفسر در حال تفسیر بوده که با عنوان جذبه بیان شده است؛ البته در موارد معدودی نیز به عناوین داستان ها و یا مطالب آیه نیز اشاره شده.

افزون بر عناوینی که در متن تفسیر دیده می شود، عناوینی در حواشی چاپ سنگی به چشم می خورد که گویا اضافات کاتب بر متن، جهت ایجاد فهرست است؛ همین عناوین فرعی بعدها در چاپ ارزش به صورت فهرست مطالب در آخر کتاب ضمیمه شده است.

متأسفانه برخی عناوین حاشیه ای در چاپ های حروفی به داخل متن انتقال یافته و پاره ای نیز حذف شده و در چاپ مطبوعه خیمای برخی در همان حاشیه باقی مانده است.

از این رو با توجه به چاپ سنگی، عناوین اصلی موجود در متن تفسیر صفی، به طور ساده و عناوین فرعی موجود در حاشیه چاپ سنگی، با دو کمان - () - در اطراف آن، در متن جای داده

با توجه به دو امر فوق جهت ارائه تفسیر صفی، اقدامات زیر صورت گرفت:

۱. با پیوستن از چاپ سنگی و حروفی، تفسیر حروفی یعنی شد و با توجه به کهن بودن و اصالت نسخه چاپ سنگی، متن کتاب گزینش گردید و موارد اختلاف معنی معنا با رمز الخ «در پارقی ها درج گردید، و از بیان اشتباهات چاپ های حروفی به جهت عدم فائده خودداری شد.

ب) تفسیر صفی بسان سایر تفاسیر، جهت تفسیر آیات قرآن کریم، با گزینش مجموعه ای از آیه های مربوط، با تقطیع سوره، به تفسیر آیه های همگن می پردازد، و اما در واقع همچو تمام تفاسیر سده های گذشته فاقد اشاره به شماره آیه است، این مطلب در تفاسیر منشور با اشکال کم تری روبرو است، چه مفسر با بیان نص قرآن کریم به تفسیر بند سوره ها می پردازد، ولی در تفسیر صفی که جز در موارد انگشت شماری به نص عربی قرآن کریم اشاره شد، یافتن مفاد ترجمه ای و تفسیری آن مشکل نخواهد بود.

خوانندگان خود قرار داده است.

متأسفانه در مقایسه چاپ سری با چاپ سنگی متوجه اغلاط، افتادگی ها و بدخوانی های بسیاری خواهیم شد که در پاره ای از موارد البته با اصلاح های جزئی در وزن اشعار و واژه ها روبرو هستیم. اما در چاپ اخیر آن افزون بر کاستی های پیشین به جهت عدم دقت در ویرایش و نمونه خوانی، غلط های متعددی بدان راه یافت که در مجموع نسخه ای غیر مصحح را در اختیار خوانندگان خود قرار داده است.

روش تصحیح

پیش از ورود به بیان چگونگی تصحیح، تذکر دو نکته لازم خواهد بود:

الف) تفسیر صفی برای اولین بار در سال ۱۳۰۶ هـ. ق، پس از نظم تفسیر در زمان حیات جناب صفی به چاپ سنگی رسید؛ این چاپ پس از تصحیح اغلاط در سال ۱۳۲۸ هـ. ش مطابق ۱۳۶۹ هـ. ق در مطبوعه ارتش به ضمیمه فهرستی در آخر آن گراور گردید و بالاخره توسط مطبوعه خیمای چاپ سری شد که به طور مکرر تجدید چاپ گردید، تا این که در این اوان نیز به همت کتابخانه منوچهری با ویراستی نو دوباره حروفی تصحیح شد.

سال است مشغول نظم تفسیر قرآنم که هم اشتغال است و هم طاعت، و هم تشویق مردم فارسی زبان به خواندن و فهمیدن کلام الله مجید، شاید اجر فقیر عبدالله ضایع نگردد و مردم را سال ها و قرن ها سب هدایت شود. توفیق نیت خالص و رفع اغراض طبیعت از خدای می طلبیم. در ضمن تفسیر، هر جا به مناسبت هر چه لازم بود نگاشته ام، در این فهرست همین قدر کافیت، والسلام علی من اتبع الهدی.

۱. گویا اجل به وی مهلت اتمام آن را نداده است.
۲. در این مقاله کتاب اسرار العشق در تفسیر سوره یوسف، سروده شیخ عبداللّه ایزد گنسب نیز درج شده ذکر است.
۳. ترجمه های باغی و منظم غیر عروضی کهن نیز از قرون اولیه بر قرآن موجود است.
۴. این شیخ حال در دنیاچه تفسیر چاپ سنگی مندرج است.
۵. ارجاعات هم معنی و هم لفظ در این بخش با رمز دیگریده، و ارجاعات هم مفسرون با رمز سنجیده مشخص شده است و ارجاعات در کمان به معنی نقل از مصدر قبل آن می باشد.
۶. لازم به ذکر است که ترجمه مرحوم استاد قمشه ای اگر چه یکی از مقبول ترین ترجمه های قرآن می باشد، ولی متأسفانه دارای صدها اشتباه ترجمه ای می باشد. از این رو بشر آن به صورت اولیه، به هیچ وجه مناسب نخواهد بود. لذا در ارائه ترجمه حاضر، ازین واباست تصحیح شده، استفاده گردید.
۷. فهرست نگاران مقاله تحت ارائه هر گروه پیشنهادهای یادشده با آدرس ناشر محترم با بستان الکترونیکم زیر تماس حاصل فرمائید.

تفسیر فراهم آمد.

۱۰. جهت سهولت در استفاده از قرآن کریم و تفسیر صفی، فهرست های گوناگون به ضمیمه

پیشنهادهای جهت بهبود عرضه اثر حاضر مشترک و معنون خواهیم بود.

سنگی، سعی بر آن شد که رسم الخطی هموار جهت خوانندگان فراهم آید. ازین رو از هر گونه

۹. جهت ارائه تفسیر حاضر با عنایت به فوائد زبان شناسختی رسم الخط نسخه چاپ

گرفتم که جهت ارائه آن از ویراست^۶ قرآن پژوه دانشمند آقای حسین استاد ولی بهره جستیم.

نست. بنا به توصیه ناشر محترم به جای این ترجمه، از ترجمه مرحوم استاد الهی قمشه ای بهره

نیافتیم. لذا با توجه به آن که این ترجمه تحت اللفظی بوده و امروزه مورد توجه خوانندگان پارسی زبان

و اما این ترجمه در برخی از منابع از قلم خود صفی دانسته شده که هیچ مأخذ معتبری بر آن

باشد که بعدها به اشتباه به نام وی رقم خورده است.

مصباح زاده نباید از آن وی باشد، و بنا به حسن ظن باید این ترجمه به خط مرحوم مصباح زاده

تفسیر به قطع پیش از ترجمه مصباح زاده چاپ شده است، بنابراین ترجمه مشهور به ترجمه

ن این ترجمه کاملاً مطبق بر ترجمه مشهور مصباح زاده است، با این تأمل که نسخه چاپی سنگی

حجت المذنبی قرآن کریم در بین سطور قرآنی است، با تحقیقی که نگارنده انجام داد، متوجه شد

۸. نسخه چاپ سنگی تفسیر صفی، و بالتبع چاپ های حروفی آن، در بردارنده یک ترجمه

سه دهم و ششمه ابتدای که مطلب مؤلف در آن ذکر شده است، در پاروقی بیان گردید.

اشاره نموده است، از این رو برای اشاره به مرجع نخستین نگار مؤلف، با بهره از رمز ۱۱۱

۷. مفسر علاقه به جهت عدم تکرار تفسیر، در موارد متعددی به گفتار خود در مواضع قبل

عالم ذکر اسباب نزول گویای عدم وجود چنین نقلی در کتاب مذکور است.

که در این ارجاعات، مرجع ذکر شده نخستین، گویای تطابق کلام مفسر با این مرجع است، و

بر این مصادر، از کتاب اسباب النزول واحدی در ارجاع شأن نزول آیات بهره بردیم. بدیهی است

تفسیر منتهج الصادقین کاشانی از واژه های موهب علیه و اعظ کاشفی استفاده برده است. افزون

این موارد، تفسیر منتهج الصادقین، تفسیر مجمع البیان یا التبیان بوده و با واسطه یا بدون واسطه

ارجاعی در خور مشخص سازیم.

با مراجعه های مکرر به کتب تفسیر درین مرحله، دریاقیم که از مراجع عمده صفی در ارائه

نقل قول مفسران، و بیان مضمون احادیث است، از این رو کوشیدیم تا تمامی این منابع را با

۶. چنان که گذشت تفسیر صفی حاوی اشارات گوناگونی به شأن نزول آیات، آیات الولایه،

تفسیر، آنها بسیار که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

۵. به این اساس که متن قرآن مندرج در تفسیر، در یک طرف قرار داده شد، و تفسیر در

صفحه دیگر، بناچار جهت حفظ تقطیع سطر از منظر مرجع صفی - که خود گویای بحث اتساق

آیات (یکی از مباحث مهم علوم قرآن) است - از علاقه سه دهم مابین آیات استفاده کردیم،

باین معنی که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

تفسیر، آنها بسیار که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

۴. به این اساس که متن قرآن مندرج در تفسیر، در یک طرف قرار داده شد، و تفسیر در

صفحه دیگر، بناچار جهت حفظ تقطیع سطر از منظر مرجع صفی - که خود گویای بحث اتساق

آیات (یکی از مباحث مهم علوم قرآن) است - از علاقه سه دهم مابین آیات استفاده کردیم،

باین معنی که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

۳. به این اساس که متن قرآن مندرج در تفسیر، در یک طرف قرار داده شد، و تفسیر در

صفحه دیگر، بناچار جهت حفظ تقطیع سطر از منظر مرجع صفی - که خود گویای بحث اتساق

آیات (یکی از مباحث مهم علوم قرآن) است - از علاقه سه دهم مابین آیات استفاده کردیم،

باین معنی که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

۲. به این اساس که متن قرآن مندرج در تفسیر، در یک طرف قرار داده شد، و تفسیر در

صفحه دیگر، بناچار جهت حفظ تقطیع سطر از منظر مرجع صفی - که خود گویای بحث اتساق

آیات (یکی از مباحث مهم علوم قرآن) است - از علاقه سه دهم مابین آیات استفاده کردیم،

باین معنی که هر جا خوانندگان با سه دهم در وسط سطر روبرو شدند، باید بدانند که تا این

